

KA STVARALA- ČKOM JEDINSTVU KULTURE I RADA*

Rad i kultura

Mogućnost određivanja kulture kao stvaralaštva nužno pretpostavlja stvaralačku prirodu rada, koja se, dakako, ne može istraživati samo u konkretnim i empirijskim oblicima rada u savremenom društvu. Neophodno je posegnuti za opštim sociološkim svojstvima rada u kojima se izvesno nalaze i tragovi stvaralačkog karaktera rada koji su prekriveni naslagama otuđenja nastalim u procesu istorijske podele rada.

Stvaralaštvo je imanentno radu. To se dokazuje i time što iz rada izvire i ostali konstituenti čovekove rodne (generičke) suštine: svest, društvenost, univerzalnost, sloboda. Otuda i pretpostavka da se u socio-ontološkim korenima rada kriju i njegova neotuđena stvaralačka svojstva što ukazuje na potrebu analizovanja izvornih oblika rada. U njima je, verujemo, moguće identifikovati i neka od stvaralačkih svojstava rada koja su relevantna za utvrđivanje teorijske osnovice iz koje se izvode i aktualna značenja subjekt-objekt odnosa rada i kulture.

Kako se složena interakcija rad-kultura promišlja na osnovu Marksovog (dijalektičkog) određenja rada i čoveka, neophodno je pretpostaviti da je u njihovom međudelovanju sadržana i dijalektika „subjekt-objekt” odnosa. Drugim rečima, u istraživanju stvaralačkih svojstava rada, koja su pretpostavka zasnivanja *kulture kao stvaralaštva*, čovek se javlja i kao subjekt i objekt (istovremeno) svoga rada, koji se u ovoj upotrebi shvata u Lukačevoj odredbi kao „osnovni model društvene prakse”. Unošenje

*) Ovaj tekst predstavlja jedno poglavlje studije „Kultura, rad i samoupravljanje. Sociološko istraživanje kulture rada u radnim organizacijama SR Srbije”. Istraživanje je realizovano u Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka SR Srbije iz Beograda.

ovog metodološkog postulata istovremeno znači da ćemo ući u detaljnu istorijsku analizu *razvitka* rada, koja se pokazuje i u Marksovoj egzaktnoj analizi ekonomske strukture kapitalističkog sistema u kojem ishodišni značaj i ulogu ima kapital. Isticanjem značaja dijalektike „*subjekt-objekt odnosa*” u radu želi se ukazati i na samu polivalentnost stvaralaštva rada u ljudskom tvorenju istorije, ali, isto tako, i da je u svim istorijskim oblicima rada sadržan čovek i kao objekt i kao subjekt. Otuda je i moguće zaključiti da je stvaralačka suština čoveka neodvojiva od stvaralačke prirode rada. Iz socioloških određenja rada, delatnosti, prakse, stvaralaštva, može se zaključiti da je *autentični rad* sa svojom stvaralačkom prirodom osnov kulture i da otuda samo s kulturom (stvaralaštvom) u sebi može dovesti čoveka do njegovog konačnog oslobođenja: tada će u jedinstvu slobodnog rada slobodno stvaranje biti njegova osnovna odrednica.

Stvaralačka priroda rada pokazuje se i u Marksovoj analizi *procesa rada i procesa oslobađanja vrednosti* u „Kapitalu”. U trećem odeljku Marks formuliše i jednu od 38 odredbi rada koliko je moguće naći u „Kapitalu”. Odredba koja će ovde biti razmatrana može se smatrati i kao jedna od osnovnih Marksovih odredbi rada; njome se želi da pokaže elementarna razlika između *čovekova rada* i *rada životinje*. Ona konkretno glasi: „Rad je pre svega proces između čoveka i prirode, proces u kome čovek svojom sopstvenom aktivnošću omogućuje, reguliše i nadzire svoju razmenu materije s prirodom¹⁾”. Već u ovoj odredbi čovek se pokazuje u radu u položaju i subjekta i objekta. Najpre u razmeni materije s prirodom sam čovek pristupa prirodi kao prirodna sila koja se pokazuje u menjanju prirode izvan čoveka ali i u istovremenom menjanju „sopstvene prirode”. Po tome se prepoznaje i početno razlikuje čovekov rad od rada životinje. Konkretnim utvrđivanjem te razlike, kako to čini Marks, ukazuje se i na stvaralačku prirodu rada koja je klasnom podelom rada i otuđenjem rada u klasnoj istoriji istisnuta iz rada. Za identifikaciju socio-ontoloških korena stvaralaštva rada, zato je neophodno razmotriti dva Marksova diskursa u kojima se neposredno vrši razgraničavanje ova dva oblika rada.

Prvi diskurs je iz *Kapitala* i u njemu se detaljnije ukazuje na razlikovanje čovekovog rada od životinjskog rada. „Pauk vrši operacije slične tkačkim, a gradnjom svojih voštanih komora pčela postiđuje ponekad ljudskog graditelja. Ali što unapred odvaja i najgoreg graditelja od najbolje pčele jeste da je on svoju komoru izgradio u glavi pre nego što će je izgraditi u vošku. Na razvitku procesa rada izlazi rezultat

¹⁾ K. Marks, *Kapital*, BIGZ-Prosveta, 1973, str. 163.

kakav je na početku procesa već postajao u *radnikovoj zamisli* (Vorstellung des Arbeiters), dakle idealno (ideall). Ne postiže on samo promenu oblika prirodnih stvari; on u njima ujedno *ostvaruje i svoju svrhu* (V. I.) koja mu je poznata, koja poput zakona određuje put i način njegova rođenja i kojoj mora da potčini svoju volju. A ovo potčinjavanje nije usamljen čin. Pored naprezanja organa koji rade, traži se za sve vreme trajanja rada i *sveshodna volja* (zweckmäßiger Wille), koja se očituje kao pažnja i to tim više što radnika manje bude privlačila sadržina samoga rada i način njegovog izvođenja, dakle što manje on bude *uživao* u radu kao u *igri svojih sopstvenih telesnih i duhovnih sila*". (V. I.)²⁾.

Drugi diskurs je iz *Ranih radova*. „Doduše, životinja takođe proizvodi. Ona gradi sebi gnijezdo, stanove, kao pčela, dabar, mrav itd. Ali, ona proizvodi samo ono, što treba neposredno za sebe ili za svoje mlado, ona proizvodi jednosrano, dok čovek proizvodi *univerzalno* (V. I.); ona proizvodi samo pod vlašću neposredne fizičke potrebe, dok čovek proizvodi tek *oslobođen* (V. I.) od nje; ona proizvodi samo sebe, dok čovek reproducira cijelu prirodu; njezin proizvod pripada neposredno samo njenom fizičkom tijelu, dok se čovek *slobodno suprotstavlja* svom proizvodu. Životinja oblikuje samo po mjeri i potrebi vrste, kojoj ona pripada, dok čovek znade proizvoditi prema mjeri svake vrste i znade svagdje dati predmetu inherentnu mjeru; zato čovek oblikuje i prema zakonima lepote³⁾. Marksovo razlikovanje ova dva izvorna oblika rada, pored ostaloga, svedoči o socio-ontološkim korenima stvaralaštva u radu, ako se rad poima, kako je već naznačeno, kao model društvene prakse, odnosno kao ontološka osnova društvenog života bez obzira na njegove diferencirane oblike i mogućnosti koje se pokazuju u istorijskom razvoju čovečanstva. Eksplicirani Marksovi diskursi indikativni su za razlaganje nekoliko ontoloških svojstava rada, preko kojih se posredno može stići do teorijskih određenja rada kao stvaralaštva. I letimičan uvid u sadržinu i osnovna značenja ovih diskursa pokazuje da je moguće distingvirati bar tri osnovne socio-ontološke odrednice rada: (1) *teleološku komponentu*, (2) *heurističku funkciju* i (3) *estetsku dimenziju rada*.

Ad. 1. — Čovek se u svome odnosu prema prirodi razlikuje od životinje. U čovekovom radu koji je u ovom izvornom smislu određen, pokazuje se u stvari proces koji se odvija između ljudske delatnosti i prirode i u kome se predmeti prirode pretvaraju u upotrebne vrednosti.

²⁾ Ibidem, str. 163 i 164.

³⁾ K. Marks — F. Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 216.

U tom procesu razmene materije s prirodom pojavljuju se i teleološke funkcije rada — konstituišu se prvobitna saznanja i ciljevi koje je neophodno dostići. To je proces u kome čovek kao svesno biće raspolaže svesnom svrhovitom voljom i mišlju, koja se, konkretizuje u procesu rada. Ta prvobitna konkretizacija je, prema Lukačevom ontološkom određenju rada kao modela društvene prakse, i otvaranje puta za čovekovu socijalizaciju⁴⁾. U činu prvobitne konkretizacije rada sadržane su i teleološke postavke kojima je čovek upućen na prirodu, a one su i prvi elementi saznanja o kauzalnim vezama čoveka i prirode. Tako se stvaraju mogućnosti da se između čoveka i prirode, što se ne može reći i za odnos životinje i prirode, uspostavi dijalektika „subjekt-objekt odnosa”. Ovaj „subjekt-objekt odnos” između čoveka i prirode posreduje ono što je čovekovo saznanje i ono što je nužnost u datim uslovima. U radu shvaćenom kao proces razmene materije između čoveka i prirode ne pokazuju se osnovne teleološke postavke u saznavanju objektivno postojećih prirodnih predmeta i u čovekovo težnji da se oni menjaju, već se istovremeno javlja i opštost, objektivizacija teleoloških postavki — težnja da postavljeni čovekov cilj bude i cilj drugih ljudi. To je onaj osnovni momenat u kome se rad najpre u čoveku pokazuje kao misao to je njegova prvobitna teleološka zasnovanost. U njoj se može identifikovati i osnova socio-ontoloških korena stvaralaštva rada, koje je promišljeni, svesni i svrhoviti ljudski cilj u radu. Ta teleološka zasnovanost rada kod životinje ne postoji, jer njen rad ne prekoračuje svet svoga instinktivnog nagonskog života⁵⁾.

Ali u tim osnovnim teleološkim određenjima rada, pokazivanjem da je mišljenje rad, kod Marksa se otkriva samo opšta ontološka osnova rada iz koje proishodi dijalektika „subjekt-objekt odnosa” ne samo između čoveka i prirode, već i između rada i kulture. Iz opšte ontološke osnove rada, otuda, izvire i društvena dimenzija rada, mogućnost da se razvija društvenost. Prema Lukačevom shvatanju teleološke postavke koje se iskazuju u čovekovom radu ne moraju se odnositi samo na prirodu, pa se javlja i cilj

⁴⁾ Đ. Lukač u svome poslednjem kapitalnom delu *Ontologija društvenog bištva* formuliše odredbu rada kao modela društvene prakse. Uzimajući rad kao model društvene prakse Lukač u *Ontologiji društvenog bištva* nastoji da analizuje i objasni složene i derivirane kategorije ukupnog društvenog života. Ovde naznačeno određenje rada kao modela društvene prakse zasniva se na prevedenim delovima iz ovog Lukačevog dela objavljenim u časopisima *Savremenost*, Novi Sad; *Markizam u svetu* — Beograd i *Kulturni radnik* — Zagreb.

⁵⁾ Analizom Lukačeve odredbe rada kao modela društvene prakse bavi se i Luka Prošić u svojoj doktorskoj tezi: Vidi: Mr Luka Prošić, *Lukačeva koncepcija „subjekt-objekt odnosa”*, Univerzitet u Nišu — Filozofski fakultet, 1979, str. 335—360.

da se uspostave drugačije veze među ljudima od veza čovek-priroda. Tako se realizacijom opštosti ciljeva i teleoloških postavki razvijaju društvene veze i odnosi — i u tom procesu rad postaje društveni rad. Pretpostavka ovoga društvenog rada je ostvarivanje istoga cilja u zajedničkom radu. To je ona mogućnost rada koja omogućava čoveku da se izdigne iznad neposrednog odnosa s prirodom, i takvom realizacijom rada ostvaruje se posredovani odnos. Takvi odnosi nisu primereni i ne pokazuju se kao mogućnosti u oblicima životinjskog rada. Ali ovi odnosi posredovanja jesu i argumenti o otuđenju kulture od rada. Naime, već se ovde otvaraju mogućnosti za pojavu rutinskog i kreativnog rada. Jer rad koji je uslovljen mišlju, koji misli jedino može biti kreativan rad koji proizvodi kulturu i koji je sam po sebi autentičan (stvaralački) rad (kultura). Tako se u samoj ontološkoj osnovici rada nalazi mogućnost da se celokupni duhovni napor čoveka odredi kao rad, otkuda proishodi i da je kultura rad. Ovo određenje svakako podrazumeva rad koji nije okovan klasnom prinudom i nužnostima obezbeđenja svakodnevnog života. To je slobodni i oslobođeni rad koji se pokazuje kao humanistička svrha čovekove egzistencije. Na kraju učinimo i neophodnu konstataciju: jedan od izvora stvaralaštva u radu nalazi se u teleološkoj određenosti izvornog oblika ljudskog rada.

Ad. 2. — Heuristička određenost rada pretpostavlja pronalazačku i otkrivalačku usmerenost ljudskog rada. U ovim Marksovim osnovnim određenjima ranih oblika rada, u razlikovanju čovekovog rada od rada životinje sadržano je poimanje rada kao pronalazaštva (stvaralaštva). Heuristička zasnovanost rada izvire već iz samog socio-ontološkog sklopa rada i svoja opredmećenja najizrazitije pokazuje u društvenom karakteru rada. Ona se kako se jasno može uočiti i u navedenim Marksovim diskursima najpre pojavljuje u radnikovoj zamisli (Vorstellung des Arbeiters), idealno, a potom se uz učešće svrsishodne volje (Zweckmäßiger Wille), dakle uz stalni napor i odricanje otelovljuje u samoj svrsi njegovog života. Samo uz svrsishodnu volju, uz razvijanje heurističkih svojstava rada čovek nalazi smisao svoje egzistencije kao i sam socijalni smisao istorijskog razvoja čovečanstva. Drugim rečima, bez otkrivalačkog, bez mogućnosti stalnog traganja i neprestanog doseganja istine ne postoji ni stvaralačka zasnovanost rada. Ona se usled klasne podela rada na manualni i duhovni rad izgubila sa vidljive „površine“ rada i otuda je i neophodno posezati za samim ontološkim osnovama ranoga rada da bi se moglo analizovati i stvaralaštvo u radu savremenog društva. Upravo stoga što je u svom istorijskom i ontološkom sklopu rad najpre misao u delanju, a potom i delanje u misli, što se u njegovoj ontološkoj zasnovanosti iskazuje dijalek-

tički „subjekt-objekt odnos”, moguće je s dovoljno zasnovanosti govoriti o heurističkoj funkciji rada kao ontološkom svojstvu rada iz kojeg izvire najrazličitiji oblici stvaralaštva u radu. Tako i u procesu proizvodnje kojom radnici gospodare (samoupravljaju) može da se i praktično (delatno) pokazuje stvaralaštvo u radu. To je već i moment socio-ontološkog prisustva kulture u radu. Tako se jedino i mogu utemeljivati neophodni društveni i proizvodni uslovi za ukidanje napetosti između kulture i rada kao dve suprotstavljene i otuđene sfere društvene prakse. Otuda bi se i moglo utvrditi da su heuristička svojstva rada nužna pretpostavka i uslov kulture, samoga njenog nastanka i istoričnosti napretka kultura. Kultura u radu koja se, ovde pronalazi i heurističkim svojstvima rada je *kultura stvaralaštva u kojoj se, počinju da pokazuju istorijske mogućnosti za prevladavanje čovekovog otuđenja od rada u klasnoj istoriji čovečanstva*. Otuda iz ove elementarne Marksove distinkcije ranog oblika rada proizilazi i mogućnost zasnivanja *sociologije stvaralaštva rada*. Ona bi svoja polazna određenja imala u Marksovoj ontologiji rada i u ispitivanju stvaralačkih funkcija rada koje se iskazuju u konkretizaciji, socijalizaciji, univerzalnosti i slobodi rada, a, svakako, završavala u estetici rada, kao jednoj od posebnih disciplina kulture rada. Takva sociologija stvaralaštva rada imala bi da polazi od rada kao ontološkog uslova i ishoda kulture. Ovdje se možemo složiti sa F. Bodrogvarijem da se rad putem razvitka kulture uključuje u razvijenu istorijsku praksu kao „moment proizvodnje” i „pojavljuje se u empirijskim (iskustvenim) određenim oblicima”.⁹⁾ Otuda se u tradicionalnoj formi kulture heuristička funkcija rada pojavljuje kao poseban oblik rada kulture (nauka, teorija, umetnost). Stoga se i može razumeti Marksova pretpostavka da samo kada su u radu prisutna heuristička svojstva i vrednosti čovek uživa u radu kao u „igri svojih sopstvenih telesnih i duhovnih snaga”. Samo se stvaralaštvom čovek oslobađa otuđenosti rada i može „da se slobodno suprotstavlja svome proizvodu”. To je onaj momenat u radu kada se postiže i njegova estetska vrednost. Ali, kako je već naznačeno, ova tema traži posebno razmatranje. Stoga je neophodno najsazetije ispitati nekoliko njena aktualna značenja.

Ad. 3. — Iz Marksovih ovde već ekspliciranih odredbi rada moguće je razumeti da estetska svojstva rada proizilaze iz same ontološke osnove rada. Ali kako se Marks posebno nije bavio estetskim pitanjima, može se činiti da se u njegovim odredbama rada i ne mogu nalaziti premise na osnovu kojih bi se mogla izvoditi određenja o estetskoj zasnovanosti rada. U ovim dis-

⁹⁾ Ferenc Bodrogvari, *Teorijske pretpostavke istraživanja kulture*, u čas. *Savremenost*, Novi Sad, br. 2 — mart-april, 1977, str. 91.

kursima, međutim, jedno od određujućih svojstava rada jeste i kategorija lepog, stvaranja proizvoda prema zakonima lepote. Samo prisustvo *teleološke* i *heurističke* odredbe rada nužno vodi i određenju estetske vrednosti rada. Već učinjenim analizovanjem ekspliciranih diskursa pokazuje se da se u samoj ontološkoj osnovi rada nalaze, dakako i koreni estetske vrednosti rada. Jer posredna poruka prvog diskursa može biti formulisana i na ovaj način: u jedinstvu subjekta i objekta koje se iskazuju u slobodnom (stvaralačkom) radu čovek uživa u „igri svojih sopstvenih telesnih i duhovnih sila”. Zaključna misao drugog diskursa ima slično značenje: „čovek oblikuje i prema zakonima lepote”. Sledstveno tome čovek je imanentni stvaralac, ali samom je podelom rada razoren kao celovit stvaralac, kao što je i rad u klasnoj istoriji podeljen i fragmentisan. Otuda je i neophodno u procesu oslobađanja rada čoveku vratiti stvaralačku celovitost čime se i radu ima da vrati izvorna estetska zasnovanost.

Traganjem za estetskim odrednicama rada u Marksovoj teorijskoj misli istovremeno se pokreće i jedna od najkontroverznijih tema dijalektičke teorije kulture i savremenih estetičkih koncepcija. Samo zasnivanje pojma *kultura rada* genetski izvire iz heurističke i estetske konstitucije rada. Teškoća utvrđivanja relevantne odredbe kulture rada u najvećoj meri proishodi i iz teškoća utvrđivanja izvornih značenja estetske vrednosti rada u marksističkoj tradiciji mišljenja. Ne možemo se zbog samog karaktera ovog analizovanja Marksovih fragmenata baviti zanimljivim i često disparatnim teorijskim stanovištima.⁷⁾ Neophodno je podsetiti da smo već razmatrali Marksove odredbe koje se posredno ili neposredno bave estetskim svojstvima i vrednostima rada. Prvi put smo to učinili povodom razmatranja pitanja: da li rad u materijalnoj proizvodnji *može biti privlačan*, kao i navođenjem Marksove jetke primedbe o Furijeovom shvatanju *privlačnosti rada* (*travail attractif*).⁸⁾ Mora se naglasiti da je u ovim navedenim Marksovim odredbama iz „Kapitala”, „Grundrissea”, „Ranih radova” i „Nemačke ideologije”, koje u ovom analizovanju imaju paradigmatičko značenje, sadržana ideja o jedinstvu *čulnoga* i *voljnoga* (duhovnog) momenta, *estetske* i *racionalne imaginacije, prakse i teorije* u čovekovom odnosu prema prirodi i u početnim elementarnim formama rada čija se definicija obrazlaže u razmatranim diskursima. Drugim rečima u samom

⁷⁾ Dovoljno je pomenuti najnovije radove samo naših autora. Pored već navedenih autora ovde bi se moglo ukazati i na radove: Dr Vanje Sutića, Dr Ratka Božovića, Dr Mihajla Đurića, Dr Milana Rankovića, Dr Branka Prnjata, Mr Miloša Nemanjića i Dr Prvoslava Ralića.

⁸⁾ Vidi u drugoj glavi: *Čovek, stvaralaštvo i rad, odeljak Rad i stvaralaštvo — teorija i praksa*, str. 125—134.

ontološkom sklopu rada sadržana je i njegova estetska vrednost. Odredili smo već *umetnost* kao oblik *stvaralačkog rada*⁹⁾, ovde se međutim nameće pitanje u obrnutom obliku: da li je rad moguć kao umetnost (kultura). U Marksovom smislu poimanja totalnog čoveka odmah je moguće odgovoriti: rad je imanentno kultura (umetnost) kada je slobodan i oslobođen rad; u stvarnosti asocijacije slobodnih proizvođača.

U klasnoj istoriji u procesu podele rada posebno u kapitalističkom sistemu proizvodnje, iz rada su istisnute mogućnosti za užitek i zadovoljstvo, estetska vrednost rada koja se iskazuje u „subjekt-objekt odnosu” radnika u procesu rada svedena je na minimum ili u potpunosti razorena. Potiskivanje estetskih svojstava u radu nastavlja se i u uslovima socijalističke proizvodnje. „Etika 'napornog rada' (*hard work*) koja ispunjava celo razdoblje kapitalističke i socijalističke akumulacije i izgradnje, odvaja zadovoljstvo od procesa rada i svodi potrošnju i nasladu u uske okvire predaha, na koji se ne gleda kao na vrijednost po sebi, već kao na neizbežan preduvjet da bi se ponovo nastavilo s radom.”¹⁰⁾ U ovim rečima I. Kuvačića sublimirano je iskazano saznanje o istorijskom procesu otuđivanja estetskog svojstva rada jer su užitek i zadovoljstvo nemogući bez estetske određenosti rada. U estetskoj vrednosti rada koja izvire iz njegove ontološke osnovice sadržane su i mogućnosti dijalektičkog zasnivanja kulture rada koja se konkretno pokazuje u nestajanju suprotnosti između kulture i rada. Kako nam svrha ovog analizovanja ne dozvoljava da se još konkretnije bavimo ispitivanjem estetskih svojstava rada slobodni smo da se pozovemo na najnoviju studiju S. Petrovića koja autentično interpretira Marksova estetička stanovišta. S. Petrović, na osoben način govori o estetskim vrednostima u radu kao o „dijalektici materijalnoga i nematerijalnoga čina”.¹¹⁾ Ovde je, međutim, dovoljno bilo pokazati da se u Marksovoj sociologiji rada i stvaralaštva nalaze odredbe koje izvesno ukazuju na mogućnosti kulture u radu samim tim što se u ontološkoj zasnovanosti rada nalaze i estetske vrednosti rada.

Kultura je rezultat klasne podele rada i u samom istorijskom procesu nastajanja ona je suprotstavljena radu. Otuda u zasnivanju *kulture* kao *stvaralaštva* u radu nužno se podrazumeva

⁹⁾ Vidi u drugoj glavi: *Čovek, stvaralaštvo i rad*, odeljak *Stvaralaštvo između nužnosti i slobode rada*, str. 109—115.

¹⁰⁾ Ivan Kuvačić, *Znanost i društvo*, Naprijed, Zagreb, 1977, str. 198.

¹¹⁾ Na Trećem programu Radio Beograda emitovana je studija S. Petrovića, *Posebno — osnovna kategorija Marksove ontologije rada*. Završni deo studije pod naslovom *Umetnost i ontologija rada*, objavljen je u časopisu *Socijalizam*, Beograd, 1979, br. 78, str. 192—215.

i ukidanje klasne podele rada. U tom zaključku saglasni su autori čija su teorijska određenja ovde promišljena i navođena. Otuda u rečima M. Markovića, koje slede, sadržana su i stano- višta ostalih autora. „Oslobođenje za kulturu, za proizvodni stvaralački, čoveka dostojan život, pretpostavlja ukidanje suprotnosti fizičkog i duhovnog rada. Ovaj proces, sa svoje strane, pred- stavlja ukidanje monopola u ekonomskoj i poli- tičkoj sferi, monopola na sredstva za proizvod- nju, monopola na političko odlučivanje”.¹²⁾ U navedenom sudu, očigledno sadržana je i huma- nistička ideja mladoga Lukača i Kosika o uki- danju *primata ekonomskog činioca* čijim smo se nekim značenjima bavili u prethodnom odelj- ku.¹³⁾ Ali ovde je neophodno još dodati: samo ukidanje suprotnosti između fizičkog i duhov- nog rada nije dovoljno da bi nestale i postojeće napetosti između rada i kulture u socijalistič- kom društvu. Stvaralačka kultura prema rečima F. Bodrogvarija u samoupravnom socijalističkom društvu „za razliku od primalačke, potrošačke, vegetativne” uvek je „stvarni pokret koji ukida sadašnje stanje. Prema tome kultura je istovre- menno sredstvo samoupravnog društva”.¹⁴⁾ Tako određenu kulturu kao stvaralaštvo moguće je iz- jednačiti sa kulturom shvaćenom kao *načinom života*, a i sa kulturom kao *načinom proizvod- nje*, a, napose, i sa najširim određenjem kulture kao *samoupravljanja* mladog Lukača. Ovakvo određivanje kulture u radu jeste i put za mo- guće definisanje pojma kulture rada.

Kultura rada

Kategorija kultura rada veoma često se susreće u teorijskim radovima pa i u dnevnoj upotrebi u jugoslovenskom društvu. Kultura rada kao oblik razvijanja kulturnih delatnosti u udruže- nom radu našla se i u programskim dokumenti- ma i odlukama društveno-političkih organizacija i najširih samoupravnih organa. Pa, i više od toga: kultura rada je postala pomoćni termin ne samo u političkom govoru već i u stručnim i naučnim raspravama. Ali, nedovoljno precizira- na upotreba kategorije kultura rada, istovremeno izaziva ne samo istraživačko i naučno interesov- anje već i „terminološku zbrku”, često nepri- hvatanje ove kategorije kao i pokušaje doka- zivanja nemogućnosti njenog teorijskog — lo- gičkog i delatnog ustanovljenja.¹⁵⁾ Sada je ne-

¹²⁾ M. Marković, *Humanizam i dijalektika*, Prosveta, Beograd, 1967, str. 399.

¹³⁾ Vidi u četvrtoj glavi: *Rad i kultura — kultura rada*, odeljak *Stara i nova kultura*, str. 232—243.

¹⁴⁾ F. Bodrogvari, *Ibidem*, str. 96.

¹⁵⁾ B. Zupančič ističe da u slovenačkom jeziku ne postoji odgovarajući termin za kulturu rada. „Delovna kultura” veoma sužava značenje termina Kultura rada. Vidi: B. Zupančič: *Radnici i kultura*, u časo-

potrebno podsećati na Gejsov sistem nauka u kojem kultura rada i kao naučna disciplina ima svoje mesto kao ni na objektivne metodološke interdisciplinarnе teškoće u određivanju predmeta kultura rada, o kojima je već bilo reči u uvodu ove studije. U naučnoj i publicističkoj literaturi, međutim, već se može naći priličan broj teorijski valjano zasnovanih definicija kulture rada. Ali i pored toga ostaje obaveza konkretnijeg razmatranja osnovnih odrednica pojma kultura rada.

Kultura rada u nas se u nauci (filozofiji) pominje sredinom šezdesetih godina.¹⁶⁾ Ali to određenje pojma kultura rada u najvećoj je meri u funkciji proizvodnosti rada. Njegovo značenje, svakako je samoupravnim razvojem društveno-ekonomskog sistema jugoslovenske zajednice prevladano. U najnovijim teorijskim i stručnim radovima pojam kulture rada sve više počinje da se izvodi iz samoupravnog organizovanja rada i kulture kojim se obezbeđuju normativni i društveni okviri da se u procesu počne da prevladava praksa delimične socijalizacije kulture: ukidanja podvojenosti kulture od rada što je i jedna od temeljnih pretpostavki celovite demokratizacije kulture i ukupnog razvoja socijalističkog društva.

U najvećem broju poznatih definicija kulture rada, prema klasifikaciji B. Zupančiča, mogu se uočiti sledeća određenja svojstava kulture: (1) *kultura ne može da bude poseban sektor rada;* (2) *kulturu ne mogu sačinjavati samo nauka, obrazovanje i umetnost;* (3) *kulturni život čoveka se ne može odvijati samo u slobodnom vremenu i nezavisno od rada (proizvodnje);* (4) *potrebe savremenog radnika prevazilaze tradicionalno shvatanje kulture kao autonomne duhovne sfere;* (5) *kultura se menja u neposredno-proizvodnu duhovnu snagu rada i rad postaje sve više svojevrsna kultura.* Prihvatljiva je primedba B. Zupančiča¹⁷⁾ da je rad od uvek bio svojevrsna kultura, s obzirom na naše prethodno utvrđivanje njegovih svojstava koja ukazuju na socio-ontološku osnovu rada kao stvaralaštva (kulture). Svojstva kulture i rada o kojima je ovde reč svakako od posebnog su značaja, a to u izvesnoj meri potvrđuje i učinjeno razmatranje problema stvaralaštva, rada i kulture, njihovih oso-

pisu *Socijalizam* br. 9/1975, str. 1059. I. Jakopović smatra da i nije moguće dijeliti kulturu rada „od kulture samoupravljanja”. Vidi: Ivan Jakopović, *Radnici, kultura, revolucija*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1976. str. 81. A. Z. Slavujević čak dovodi u pitanje mogućnost zasnivanja, teorijskog i delatnog, kulture rada. Vidi: Zoran Slavujević, *Ne samo terminološka zbrka*, *Komunist*, od 14. maja 1979, Beograd.

¹⁶⁾ M. Marković, *ibidem*, str. 339.

¹⁷⁾ B. Zupančič, *ibidem*.

benosti u zasnivanju^{17a)}, za definisanje pojma kultura rada. U određenoj meri to potvrđuju prava praktična i teorijska saznanja koja su bila razmatrana na tri savetovanja o kulturi rada u Pirotu (1970, 1975. i 1980). Na ovim, svakako zanimljivim skupovima, pored razmene mišljenja o praksi kulture rada u radnim organizacijama, učinjeni su i pokušaji da se odredi pojam kulture rada. Potpuniji uvid u saopštenja koja su podneta na ovim skupovima i u kojima su sažeta prva praktična iskustva i učinjeni pokušaji teorijskog određenja kulture rada, pokazuje da je nemoguće na osnovu njih dati celovitiju definiciju kulture rada. Otuda, u ovoj prilici se i zadržavamo samo na nepotpunom prikazu osnovnih elemenata odredbe kultura rada kao i na nekolikim teorijski najzasnovanijim odrednicama kulture rada.

Učesnici ovih savetovanja najčešće su nastojali da problem kulture rada objasne nužnim jedinstvom postojećeg razvoja proizvodnih snaga i razvoja humanističkih vrednosti samoupravnih društvenih odnosa. Najveći broj autora saopštenja i učesnika savetovanja smatra da je za određivanje pojma kultura rada značajno: (1) *pretvaranje nauke i obrazovanja u neposrednu duhovnu snagu rada*, (2) *stvaranje produkcionih odnosa u kojima je čovek suvereni kontrolor i upravljač proizvodnih procesa*, (3) *razvoj društvenih odnosa (samoupravljanja) u kojima je čovek sve slobodnije i stvaralačkije biće*, (4) *primena estetskih načela i principa u radnoj i životnoj sredini i u oblikovanju proizvoda*.

Iz navedenih odrednica može se samo delimično suditi i o složenosti međudelovanja i uticaja rada i kulture u samoupravnom socijalističkom društvu iz čije se (rada i kulture) istorične interakcije, „subjekt-objekt odnosa”, kao i ukupnih socijalnih promena počinje da oformljuje i praksa kulture rada. Najveći broj ovih određenja ne prelazi praktične dnevne potrebe i rezultat su opštih društvenih potreba za unapređenjem radne i životne sredine. Tako se uporedo sa stalnim razvijanjem prakse kulture rada pojavljuje i naučna (teorijska) misao koja nastoji da teorijski odredi, a time i anticipira tu humanizovanu i u uslovima samoupravnog socijalističkog društva još nedosegnutu stvarnost kulture u radu.

U pregledu teorijskih ideja i empirijskih rezultata koji su saopšteni na skupovima o kulturi rada, razmotrićemo samo neke od definicija, koje su, čini se, najkarakterističnije za pojmovno određivanje kulture rada. Najpre, o promišljanju kulture rada M. Pečujlića. Početno njegovo određenje se iskazuje u shvatanju da je kultura

^{17a)} Vidi drugu glavu: *Podela rada i kultura rada*, str. 70—95, i treću glavu: *Čovek, stvaralaštvo i rad*, str. 96—144.

rada masovna društvena pojava, koja se ugrađuje u svaki društveni sistem. Ističući višeznačnost pojma kultura rada M. Pečujlić konstatuje: „Reč je o funkciji, mestu kulture rada, koja postaje sastavni deo glavnih proizvodnih snaga našeg društva. To veliko pomeranje kulture sa periferije, iz nadgradnje u samo srce proizvodnje, koje ima domašaje prave kulturne revolucije, uslovljeno je bar dvema okolnostima. Prvo, ono je uslovljeno dubokim preobražajem karaktera proizvodnje, karaktera rada, moderne proizvodnje u kojoj se u jednu nerazlučivu celinu stiču svi oni delovi koji su ranije predstavljali međusobno razdvojena, posebna područja ljudske delatnosti, potpuno različite svetove. Fizički rad je odeljen od duhovnog rada, od kulture, obrazovanja, nauke; rad je bio odvojen od njegove duhovne snage, razdvojen je rad glave od rada ruku... Savremena proizvodnja je jedna nedeljiva njihova celina, odnosno sve više će biti. I, drugo, društvo je došlo do tačke preokreta kada se njegove glavne proizvodne snage formiraju u potpuno novim oblastima. Što je zemlja razvijenija, utoliko će više njen potencijal zavisiti od nauke, obrazovanja, a to znači od aktivnog obrazovanja (formiranja V. I.) čovekovih sposobnosti”.¹⁸⁾ Očigledno je da je motivaciona osnova ove definicije pragmatično-utilitarna: kultura rada je izraz novih socijalnih promena i gotovo sredstvo kulturnog prevrata (revolucije). Moglo bi se, bar delimično, iz dosadašnjeg analizovanja naslutiti da su socio-kulturni koreni kulture rada bitno različiti i da proishode iz same ontološke, a potom i socijalne objektivacije rada, kao što i kultura rada ne može biti samo sredstvo revolucionarnih preobražaja. Svakako da jedna ovakva odredba kulture ima više operacionalni značaj, u funkciji je aktualne, dnevne upotrebe, ali je još u nemogućnosti da iskaže i socio-ontološku zasnovanost kulture rada kao epohalne pojave na putu ukidanja suprotnosti, nastale u klasnoj istoriji, u klasnoj podeli rada, između kulture i rada. Ne može biti samo reč o „velikom pomeranju kulture sa periferije, iz nadgradnje u samo srce proizvodnje” pre je, između ostalog, reč o nestanku i ukidanju kulture kao oblika nadgradnje i o nastanku, stvaranju, odelotvorenju kulture kao proizvodnje, kao subjekta stvaralačkog rada. Kultura rada, dakle, svedoči o početnom ukidanju oblika ljudskih delatnosti koji su nastali u klasnoj istoriji; ona je po sebi negacija podele rada na rad u materijalnoj osnovi društva i rad u društvenim delatnostima u tzv. nadgradnju. Reč je prvenstveno o procesu razotudjenja rada u kome se svakako postupno izjednačuju oblici materijalne proizvodnje i oblici duhovne proizvodnje i u kojem će kultura postati rad i isto-

¹⁸⁾ M. Pečujlić, *Uvodno izlaganje o kulturi rada*, u: *Kultura rada*, VSS Srbije i KPZ Srbije, Beograd, 1972, str. 13–21.

vremeno svaki oblik rada kultura. Ali o određenju kulture kao načina proizvodnje, koji je i njeno ontološko određenje, biće nešto kasnije više reći. Sada je neophodno razmotriti još nekoliko definicije kulture rada.

Najpre, zadržimo se na definiciji koja je izvedena iz istorijske dimenzije podele rada pa bi, otuda, trebalo da ima i svoju istoričnu zasnovanost. U neophodnom obrazloženju svoje definicije P. Ralić najpre konstatuje da u savremenom civilizacijskom procesu „rad sve više postaje jedna stanovita kultura”. A „kultura rada je, dakle, naziv za savremene već ostvarene procese integrisanja duhovnosti i rada. Naučno-tehnološka revolucija je suština tih procesa. Samoupravljanje je njihova društvena bit”.¹⁹⁾ Ovom definicijom inspirisan je najveći broj pokušaja određenja kulture rada koji se mogu sresti u brojnim priložima koji se pojavljuju u periodičnoj literaturi — časopisima i listovima. Jedna od takvih definicija je i D. Petkovića. Za ovoga autora „kultura rada je dogovoreno prihvaćeni termin za sve delatnosti čiji je krajnji cilj integracija duhovnosti i rada”.²⁰⁾

Najsažetije razmotrimo ove dve navedene definicije kulture rada.

Kultura rada ne može biti samo savremena pojava. Ona je kako se moglo videti sadržana i u samim ontološkim osnovama rada: neodvojivi je deo od procesa rada u svekolikoj klasnoj istoriji kao predistoriji oslobođenog ljudskog društva — društva Marksove asocijacije slobodnih proizvođača. Očito je: sadržana je u teleološkim, heurističkim i estetskim svojstvima rada. „Kultura kao radom stvorena vrijednost i kao *vrijednost stvaranja* (V. I.), dakle, kao *čovjekov odnos prema svome vlastitom dijelu* u najširem smislu te riječi, konzekvencija je čovekova odnosa prema radu”.²¹⁾ Prema tome ako je kultura u čovekovom odnosu prema radu, onda je i kultura rada u samom procesu rada i ne može biti nikakva „spoljna” *integracija* duhovnosti i rada. Jer u pravu je Dž. Sokolović: „Između čovjeka kao bića rada i kulture kao proizvođača rada nema razlike: i u jednom i u drugom slučaju nazivnik je isti — rad”.²²⁾ Otuda je kultura rada i moguća prvenstveno u procesu rada, jer se socio-ontološki nahodi u radu. Ali klasnom je podelom rada, otuđenjem rada potisnuta iz „po-

¹⁹⁾ P. Ralić, *Duhovnost i rad*, Vuk Karadžić, Beograd, 1975, str. 24.

²⁰⁾ D. Petković, *Udruženi rad i kultura rada*, u časopisu *Kulturni radnik*, br. 8—9 od 1977, str. 596.

²¹⁾ Ivan Mirić, *Kultura — otuđena moć rada*, u časopisu *Kulturni radnik*, Zagreb, 1975, br. 2, str. 41.

²²⁾ Dž. Sokolović, *Rad i kultura*, u časopisu *Revija za sociologiju*, Zagreb, 1973, br. 3—4, str. 12.

vrši" rada i stoga i nije moguće lako je prepoznati. Sadašnja njena aktualizacija, pokušaji njenog teorijskog zasnivanja i delatnog ustanovljenja, između ostalog, mogu se shvatiti i kao svedočenje o mogućim počecima procesa razotudjenja rada. Nije, stoga slučajno što se kultura rada pojavljuje na autentične načine upravo u samoupravnom socijalističkom društvu sa njegovim organizovanim nastojanjima da oformi praksu udruženoga rada. To istovremeno ne znači da kultura rada nije aktualna i u svetu kapitalističke proizvodnje.

Suprotno: u velikom broju zemalja Evrope prisutne su rasprave o odnosu rada i kulture. Uz korišćenje raznovrsnih metoda i pristupa u razmatranju ove problematike u zavisnosti od karaktera društveno-ekonomskih odnosa i konkretnih uslova, kultura rada se shvata kao kultura radne sredine koja se pokazuje u estetiци uređenja radnih prostora. Najčešće, međutim, kultura rada se shvata i kao opremljenost radnih sredina priručnim knjižnim fondovima — pokretne biblioteke, prodajne izložbe knjiga, kao i rekreacionim sportskim centrima i odgovarajućim prostorom (dvorane) za izvođenje kulturnih programa. U Francuskoj i Belgiji, na primer, postoje poslovni centri za *radničku kulturu*, u kojima se uz podršku sindikalnih organizacija organizuju kulturne aktivnosti za radnike, pokušava se, da *organizuje i proizvodi kultura za radnike*. U onim slučajevima gde postoji saradnja poslodavaca pokušava se sa određenim inovacijama i dogradnjom postojećeg sistema kulturnog organizovanja. Pod kulturom rada se, međutim, nikada ne podrazumeva i promena sistema proizvodnih odnosa i tehnologije, a još manje promena položaja radnika u radnom procesu kao i ostvarivanje prava radnika da odlučuje o uslovima proizvodnje, o rezultatima rada i ostvarenom višku vrednosti.²³⁾

Razvijeniji koncept kulture rada pokazuje se u radovima autora iz socijalističkih zemalja.

U radovima autora iz Sovjetskog Saveza kultura rada se najčešće smešta u oblast ergonomskih istraživanja i psihologije rada ili inženjerske psihologije. U upotrebi je termin *ergonomska kultura*, koja se rasprostire u radnoj sredini, sastavni je deo opšte proizvodnje i opšte kulture naroda.²⁴⁾ Najčešće *ergonomska kultura* pretpostavlja dejstvo tehničkih specijalista, psihologa rada, rukovodilaca u proizvodnji u sistemu odnosa u kojima je i radnik kao i ostala sred-

²³⁾ Vidi: Axel Gryspeerdt, *Sociologie des intérêts culturels*. Editions vie ouvrière, Bruxelles, 1974. Isto tako: *Culture and Working Life, Report from a joint study conducted within the framework of UNESCO collaboration*, Kultur radet — Liber Förlag, Stockholm, 1979.

²⁴⁾ *Vvedenie v ergonomiku*. Pod redakcij V. P. Zincenko, Sovetskoe radio, Moskva, 1974, str. 332—334.

stva rada predmet njihovih delatnosti. U novijim radovima zasnivanje kulture rada izvodi se iz konteksta naučno-tehničke revolucije. Kultura rada se istražuje kao podsistem društvene proizvodnje i kao činilac rasta profesionalne kulture radnika a opserviraju se i osnovne socijalne tendencije koje su od značaja za formiranje ličnosti kao subjekta kulture rada. I u ovim radovima međutim, ne prekoračuje se pasatiističko određenje kulture rada.²⁵⁾

U radovima poljskih autora, kultura rada, je teorijski zasnovana disciplina. Tako Z. Sufin (Zbigniew Sufin) kritički govori o tome da se „kultura rada često izjednačava sa čistoćom, redom, estetikom prostorija u kojima se obavlja rad”.²⁶⁾ Prema Sufinovom shvatanju za odelotvorenje kulture rada neophodno je ispuniti tri uslova: (1) poznavanje rada koji se obavlja, (2) biti angažovan u radu i (3) uvođenje priznanja za rad. To su neki od značajnih činilaca koji su vezani za rad kao društveni proces i čiji je „kultura rada integralni deo, što je istovremeno i izraziti dokaz narodne kulture socijalističkog društva”. U sistemu kulture rada, otuda, ako se „izgubi ličnost u organizacionoj mašineriji preduzeća može da se stvori osećanje nedostatka bilo kakvog uticaja radnika na ovu mašineriju na donošenje odluka o bitnim pitanjima”.²⁷⁾ Sufin dakako ispravno uočava fundamentalni značaj položaja i prava radnika u donošenju odluka u radnom procesu za zasnivanje kulture rada. Zbog nepostojanja ovih uslova kod masovnih društvenih organizacija „koje deluju u sredini gde se obavlja rad ne slabi osećanje bespomoćnosti radnika prema Molohu birokratije i nedostatku uticaja na funkcionisanje preduzeća, kada njihova pripadnost ovim organizacijama ima samo formalni karakter”.²⁸⁾ Uverenje Sufina da „društveno učešće u radnoj sredini postaje konkretno i aktivno kada se odvija u okvirima malih grupa”²⁹⁾, ne može da bude dovoljno za zasnivanje dijalektičke odredbe kulture rada koja podrazumeva zasnivanje samoupravnog produkcionog odnosa preko kojeg se iskazuje i novi istorijski položaj čoveka u procesu rada. Ali sa Sufinom se, svakako, možemo složiti kada ukazuje na kulturu rada kao na element razvijanja ličnosti u procesu rada i na značaj kulture rada za realizaciju proizvoda. „Kultura rada je, takođe, i kultura ponašanja jer se u njoj jav-

²⁵⁾ E. M. Babasov, G. N. Sokolov, A. P. Zdanovskij i dr. *Roly kulture v formirovanii ličnosti*, Nauka i tehnika, Minsk, 1980, str. 46–91.

²⁶⁾ Zbigniew Sufin, *Kultura pracy*, Wydawnictwo zwiazkowe, Warszawa, 1968, str. 43, Prevod dr Radoslav Đokić.

²⁷⁾ *Ibidem*, str. 75.

²⁸⁾ *Ibidem*.

²⁹⁾ *Ibidem*.

ljaju individualne osobine koje određuju čovekovu ličnost".³⁰⁾ Sufin je očigledno na tragu bitne odrednice kulture rada koja se iskazuje u društvenom položaju radnika u procesu rada, u mogućnosti, pravu i slobodi radnika da odlučuje o uslovima proizvodnje kao i o vrednostima koje stvaraju. Ovo je stanovište, za razliku od već naznačenih stanovišta, svakako, najbliže određenju kulture rada kakvo se konstituise u jugoslovenskoj zajednici. Pa je stoga i neophodno vratiti se našoj obavezi: pokušaju bližeg određenja pojma kultura rada.

Iz već učinjenog analizovanja značenja „subjekt-objekt odnosa” koja su relevantna za moguće dijalektičko zasnivanje odredbe kultura rada proishodi obaveza da se najpre rad i kultura, stvaralaštvo i sloboda, tradicija i napredak, promišljaju u toku istorične totalizacije ljudskoga sveta, pa i sveta svakodnevnog života radnika u samoupravnom socijalističkom društvu. Otuda se kultura rada ne može shvatiti kao mehanička, ideološki uslovljena pojava, suprotno, ona proishodi iz samih istorijski uslovljenih i ostvarenih promena u karakteru rada, koje su normativno iskazane i u pojmu udruženi rad. Na opasnosti od ideološkog, instrumentalnog i normativističkog zasnivanja kulture rada s pravom se ukazuje u brojnim radovima u nas. Tako, između ostalih I. Jakopović upozorava: „O kulturi rada u pravom smislu riječi, tj. o socijalističkoj kulturi rada i moguće je govoriti tek tamo gdje se pitanje „kultiviranja” radnog procesa teorijski povezuje i praktično poistovećuje s pitanjem oslobođenja radničke klase i rada, a time i svih pripadnika društvene zajednice”.³¹⁾ Otuda i razlikovanje „najamne kulture rada”, koju je neophodno zameniti „socijalističkom kulturom rada”. Stvaraoci socijalističke kulture rada jesu sami proizvodni radnici „jer je to jedan od osnovnih vidova istorijskog oslobođenja njihove klase”.³²⁾ Svakako da ovo svođenje kulture rada na metod oslobođenja radničke klase, nije dovoljno i ne može biti jedino svojstvo kulture rada, s obzirom da ona proishodi iz samih socio-ontoloških osnova rada i konkretno iz njegove *teleološke, heurističke i estetske zasnovanosti*, koje se u procesu istorične objektivacije ljudskog sveta pokazuju i kao kultura rada. Da se kultura rada ne može iskazati samo u odredbi „kultiviranja” rada pokazuju i veoma zanimljiva razmatranja F. Bodrogyarija. Čini se, njegov je pokušaj teorijskog zasnivanja odredbe kultura rada na tragu distingviranja neophodnih pojmova (kategorija) kao i promišljanja „subjekt-objekt odnosa” njihovog međudelova-

³⁰⁾ *Ibidem*, str. 106.

³¹⁾ I. Jakopović, *Ibidem*, str. 81.

³²⁾ *Ibidem*.

nja za formulisanje jedne dijalektičke definicije kulture rada.

Bodrogvarijevo teorijsko zasnivanje pojma kultura rada temelji se na nekolikim osnovnim kategorijama marksističke antropologije kakve su između ostalog kultura, rad, svest, univerzalnost, društvenost, istorija, podela rada, čovjek. Ne zadržavajući se na Bodrogvarijevim određenjima navedenih kategorija³³⁾ dovoljno je reći da kulturu određuje u najširem njenom konceptualnom određenju kao „očovečenu prirodu”. „U kulturi se manifestuje suština ljudskoga rada, tj. ono što odvajava čak i najprimitivniju ljudsku zajednicu od najrazvijenije neljudske zajednice, skupine”.³⁴⁾ Pa kako se i rad određuje kao „osnovni konstituent čovekove radne suštine” u svakom teorijskom i empirijskom istraživanju trebalo bi „polaziti od stvarnih ljudi” i kako se „čovek pojavljuje kao živi pojedinac” neophodno je „poznavati suštinske osobine ljudskog rada: čovekovu radnu (generičku) suštinu”. U takvom shvatanju čoveka i njegovog sveta „rad je način samoostvarivanja čoveka, putem stvaranja novih, radikalnih potreba; pokretač revolucionarnih promena”³⁵⁾ pa se „u radu i iz rada” stvaraju i ostala generička svojstva čoveka: svesnost, univerzalnost, društvenost. Rad se, pri tome, mora uzeti i u njegovoj „konkretnoj, društveno-istorijskoj određenosti”, kao što se i „razvojna ljudska suština” ima uzimati u njenoj „promenljivoj — prolaznoj ljudskoj prirodi”.³⁶⁾ Iz ovakvih opštih određenja kulture, rada i radne suštine čoveka, proishodi i Bodrogvarijevo konkretno razmatranje odnosa rada i kulture i pojmovno određenje kulture rada. Određujući, dalje kulture kao samorefleksiju prakse jedne društvene (mikro ili makro) zajednice, Bodrogvari dolazi do stava da „kultura pokazuje kako se odvija način proizvodnje iako je i sama vid načina proizvodnje: samorefleksija prakse”.³⁷⁾ Otuda se bit kulture i može razumeti samo u totalitetu društvene reprodukcije, čime kultura ulazi u samu „bazu”: „vid” je infrastrukture. „Ako je kultura jedan vid... proizvodnje, ona neminovno mora imati funkciju rada, tj. rad je u funkciji sredstava za postizanje vankulturnih interesa”.³⁸⁾ Ova operacionalna definicija kulture omogućuje Bodrogvariju da razlikuje i posebne vidove rada kulture: (1) kultura rada, (2) kultura stvaralaštva rada, (3) stvaralaštvo kulture, (4)

³³⁾ Vidi: Ferenc Bodrogvari, *U privrednoj zajednici*, Radnički univerzitet „Veljko Vlahović”, Subotica, 1979.

³⁴⁾ *Ibidem*, str. 14.

³⁵⁾ *Ibidem*, str. 27.

³⁶⁾ *Ibidem*, str. 28.

³⁷⁾ F. Bodrogvari, *Nacrt: Kultura kao samorefleksija prakse*, (šapillografisano, 1979, str. 1).

³⁸⁾ *Ibidem*, str. 4.

kulturu u radu i (5) *kulturu u raspoloživom vremenu*.³⁹⁾ Ovu klasifikaciju Bodrogvarija neophodno je shvatiti uslovno, ali i tako određena, ona omogućava ne samo semantičko preciziranje upotrebe kategorije *kultura rada*, već može doprinosti i teorijskom i praktičnom njenom zasnivanju.

Prema Bodrogvariju „kultura rada pokazuje kako se odvija jedan radni proces. Nju čine: (1) kultura organizovanja rada, (2) kultura obavljanja rada i (3) kultura odlučivanja o radu (živom i opredmećenom radu). Stoga minimalna definicija kulture rada treba da je u funkciji povećanja produktivnosti rada, koja u sebe uključuje ne samo prilagođavanje čoveka radu već i rada čoveku, estetsko oblikovanje radnih prostorija, propagandu, reklamu. Ove se delatnosti rešavaju „putem institucionalizovanih poduhvata“ u radnom vremenu, a u slobodnom vremenu „putem manipulativnih poduhvata“, koji se „emituju“ iz „institucionalizovanih izvora“, i čovek ih konzumira „na neinstitucionalizovani način“.⁴⁰⁾ Takvo određenje kulture rada „ima bitno spoljašnju svrhu“.⁴¹⁾ To je način svodenja ukupnog kulturnog razvoja na kulturu rada a onda smo suočeni sa „tehnokratskom devijacijom u kulturi“.⁴²⁾ Ovaj stav Bodrogvari konkretizuje time što ističe da se on ne odnosi samo na kapitalističko društvo, već „mnogo više“ na društvo samoupravnog socijalizma. „Naime, ako se u uslovima samoupravnog socijalizma kultura svodi samo na kulturu rada, radni čovek neizbežno postaje puki objekt kulturnog zbivanja, a cilj kulture se iscrpljuje u služenju „višim“ interesima“.⁴³⁾ Iz takvog shvaćanja proishodi u društvenoj praksi da se kultura rada svodi na kulturu disciplinovanja, pa „bilo to i samodisciplinovanje“. Tako određena kultura rada „više služi sredstvenosti nego samociljnosti čoveka“.⁴⁴⁾ Otuda je i moguće razabrati da Bodrogvari kulturu rada određuje kao *van-klasni fenomen* ali koji neminovno prema cilju kome služi dobija klasno obeležje. Ali kultura rada ne pokazuje samo „kako se odvija jedan radni proces“ i Bodrogvarijevo određivanje njenog sadržaja je očito parcijalno i ograničeno samo na prostor radnog vremena.⁴⁵⁾

³⁹⁾ Ibidem, str. 4—7.

⁴⁰⁾ F. Bodrogvari, *Teorijske pretpostavke istraživanja kulture*, ibidem, str. 97.

⁴¹⁾ Ibidem.

⁴²⁾ Ibidem.

⁴³⁾ Ibidem.

⁴⁴⁾ Ibidem.

⁴⁵⁾ Veoma se različito postupa u određenju sadržaja kulture rada koji bi imao da služi njenom delatnom uspostavljanju. Tako nasuprot F. Bodrogvarija O. Mihailović kao „najznačajnije sadržaje kulture rada“ određuje: (1) „*naučno-obrazovni* — pretvaranje nauke

Kultura stvaralaštva rada pokazuje se kao drugo svojstvo *rada kulture* i ona je delimično uslovljena kulturom rada. Drugim rečima kultura stvaralaštva rada je iskazivanje *spособnosti korišćenja, upotrebe, primenjivanja stečenog kulturnog bogatstva*. Ona se pokazuje u svemu što je „iznad potrebnog” i donosi kvalitetno novo. Sintetički formulisano: kultura stvaralaštva rada je svakako oblik konkretnog pokazivanja napretka u procesu rada i u svim vidovima čovekove delatnosti, koji se posredno pokazuje i u povećanju produktivnosti rada. Kultura stvaralaštva rada je neodvojiva od radnog procesa i nahodi se u samom *totalitetu radnog procesa*. Stoga se i može smatrati da je kultura stvaralaštva rada i razvijanje sopstvene ličnosti koje se pokazuje u razvijanju *odgovornosti, preduzimljivosti i pregalaštvu, savesnosti i solidarnosti, požrtvovanosti i velikodušnosti, uviđavnosti i inicijativnosti*. Ova svojstva ličnosti u radnom procesu po sebi nemaju nikakvu vrednost ali dobijaju svoju humanu zasnovanost propuštenu „kroz prizmu klasnih interesa” ili, drugim rečima, „svrhe kojoj služe”.⁴⁶⁾

Stvaralaštvo kulture proishodi iz samosvrhovitosti kulture. Ono je oslobođeno ekonomskih, klasnih i istorijskih determinacija. Stvaralaštvo kulture je „pronalazak koji nije motivisan određenim ekonomskim interesom, naučno otkriće, umetničko delo, autohtono samopotvrđivanje u odmaranju, igri, rekreaciji, ali uvek bez funkcije (V. I.) u nekom mogućem radnom procesu”.⁴⁷⁾ Između ovih navedenih oblika rada kulture moguća je i sledeća hijerarhija odnosa: (1) osnovni

i obrazovanja u neposrednu proizvodnu snagu rada; (2) *etički* — stvaranje takvih društvenih odnosa koji čoveka čine sve slobodnijim i kreativnijim bićem... (3) *estetički* — primena estetskih elemenata u proizvodnji, u uslovima rada, u radnom ambijentu i oblikovanju proizvoda rada; (4) *zdravstveno-higijenski* — razvijanje zdravstvene zaštite i stvaranje takvih uslova rada koji omogućuju visoku produktivnost uz punu psihofizičku zaštitu radnika. Vidi: Mr. Orlivija Mihajlović, *Kultura rada u samoupravnom socijalističkom društvu*, Rad, Beograd, 1979, str. 12. Isto tako D. Marković izjednačava kulturu rada i kulturu radne sredine: „Kulturu rada shvatamo kao jedan od subjektivnih faktora koji doprinosi povećanju kreativne snage društva na taj način što omogućava ispoljavanje stvaralačkih sposobnosti čoveka u procesu rada”. — Dr Danilo Marković, *Kultura radne sredine i produktivnost*, Rad, Beograd, 1979, str. 9. Sličnu opštu definiciju kulture rada formuliše i D. Beletić: „Kultura rada u najširem smislu reči je otvoren proces međusobnog prožimanja i jedinstva duhovnosti, kreativnosti i celovitosti ljudskog rada”. — Dobrosav Bjeletić u: *Sociologija rada*, FPN, Beograd, 1973. Iz ovako određene kulture rada kao i iz odredbe D. Markovića, teško je moguće suditi o konkretnijim sadržajima kulture rada. U najvećoj meri to je nemoguće zbog ne isticanja jedinstva kulture u radnom i kulture u slobodnom vremenu.

⁴⁶⁾ *Ibidem*, str. 98.

⁴⁷⁾ F. Bodrovari, *Nacrt: Kultura kao samorefleksija prakse*, *ibidem*, str. 6.

pokazatelj kulturnog nivoa jedne zajednice je kultura rada, (2) viši stepen kulturnog nivoa očituje se u kulturi stvaralaštva rada i (3) najviši stepen „kulturnog nivoa” je stvaralaštvo kulture. Ova tri stepena „kulturnog nivoa” (kulture) klasno su uslovljeni: „u socijalističkom samoupravnom društvu treba težiti ka uskladenosti; najviši stepen kulturnog življenja ne može da cveta kada je ono rezervisano samo za malu grupu ljudi, dok velike mase imaju čak minimalnu kulturu rada...”⁴⁸⁾ Stoga je i logičan zaključak Bodrogvarija: „kultura rada je prvi uslov za razvijanje što većeg broja ljudi u kulturne stvaraoce”.⁴⁹⁾

Kultura u radu i kultura u raspoloživom vremenu se kod Bodrogvarija odnose na kulturu u radnom vremenu u koju spada i *kultura rada* i *kultura stvaralaštva rada*, i na kulturu izvan rada u onoj sferi življenja koju ne označava „službeno radno vreme”, u slobodnom vremenu. *Kultura izvan rada* obuhvata kako *rad kulture* (kulturu rada i kulturu stvaralaštva rada) tako i *stvaralaštvo kulture*.

Bodrogvarijeva „uslovna klasifikacija” *rada kulture* neophodna je u funkciji ne samo pojmovnog određivanja kulture rada, ona neosporno ima i određenu metodološku relevanciju za svako teorijsko i empirijsko istraživanje kulture rada. U svojim bitnim odrednicama ova je klasifikacija zanimljiva i ako teorijski još nije u potpunosti razvijena i u svojim osnovnim odrednicama — prihvatljiva je i za ovo istraživanje. Upravo stoga što ovo distingviranje oblika rada kulture može biti podudarno s već određenim teleološkim, heurističkim i estetskim svojstvima rada, kao i zbog razlika u upotrebi kategorije *kultura u radu*; bilo je neophodno analizovati neka od njihovih značenja. To je bilo, takođe, neophodno i zbog postojeće moguće semantičke bliskosti i sinonimnosti kategorija *stvaralaštvo kulture* i *kultura stvaralaštva* koja se ne može istorijski pretpostaviti, dakle i delatno, a ni teorijski zasnivati bez razvijene kulture rada kao njenog socio-ontološkog i istorijskog tla. Isticanje granica u razlikovanju ovih kategorija u njihovoj upotrebi, neophodno je početi od osnovnog određenja kulture kao „vida infrastrukture” čije značenje Bodrogvari želi da naglasi, jer ono pokazuje da se u njegovom shvatanju kulture ne sadrži *shema baza — nadgradnja*. Ali i pored toga ostaje nedoumica koja se iskazuje u pitanju i vezanom odgovoru: ako se kultura dijalektički jedino može izvoditi iz *totaliteta društvene reprodukcije*, ona se, logično, najpre može odrediti kao totalitet procesa čovekove samorealizacije u koji se uključuje oblik svake konkretne istorične totalizacije čoveka. Otuda

⁴⁸⁾ Ibidem.

⁴⁹⁾ Ibidem, str. 7.

kultura u svome najširem značenju i ne može biti samo „vid infrastrukture”, jer to odmah znači i njeno izdvajanje u posebnu sferu procesa rada. Logično je stoga pretpostaviti da kultura podrazumeva i ukupnost tzv. infrastrukture i procesa rada u kojima se iskazuje i celina čovekovih tvorničkih svojstava, dakle, i sama sloboda u radu, a nikako ne podrazumeva slobodu koja se u procesu rada u klasnom društvu iskazivala kao sloboda iznad rada i naspram rada.

Kulturi stvaralaštva, kako je ovde hipotetički određena svojstvena je koliko kultura rada shvaćena kao rodno, generičko svojstvo čoveka (radnika) koji u radnom procesu učestvuje u recepciji kulturnih vrednosti ali istovremeno i u njihovom slobodnom i aktivnom stvaranju, toliko i stvaralaštvo kulture koje se iskazuje u istoričnom procesu razotuđenja rada kao otkriće i napredak. Otuda je kultura rada nužna istorijska pretpostavka kulture kao stvaralaštva i u sebe uključuje i samu kulturu stvaralaštva. Ona bi tako shvaćena imala da bude i humana odrednica svakodnevnog života radnika „asocijacije slobodnih proizvođača”. Kultura određena kao kultura stvaralaštva je nedeljiva jer nastaje upravo ukidanjem podele rada i uspostavljanjem onto-generičkog jedinstva rada u kome stvaralaštvo (kultura) postaje njegova (rada) osnovna odrednica.

Kultura u radu u ovoj upotrebi se ne svodi i ne ograničava samo na vreme rada. Jer, ukoliko bi bila svedena samo na radno vreme, ona gubi mogućnost da bude potpuna i jedinstvena u smislu Marksovog razlikovanja rada kao delatnosti (*work*) i rada kao konkretno vršene delatnosti (*labour*). Već smo razmatrajući korelaciju podele rada — kultura rada, naznačili osnovno semantičko razlikovanje značenja reči *work* i *labour*. Najpre Lukač, a potom i A. Heler (Agnes Heler) ukazuje na Marksovu upotrebu kategorija *work* i *labour*. Prema sociološkoj distinkciji A. Heler, jasno je da je u Marksovoj upotrebi *work* — rad shvaćen kao „neposredno radna objektivacija, čiji je fundament proizvodni proces, razmena materije između prirode i društva, i čiji je rezultat materijalna i totalna reprodukcija društva.⁵⁰⁾ Proizvodi ovoga rada — *work-a* „nose pečat opštosti” pa stoga „po sebi i ne govore ništa o stvaralačkom pojedincu”.⁵¹⁾ *Work* shvaćen kao delatnost se uvek iskazuje u konkretnim medijacijama *labour-a*, koji je sinonim za otuđeni rad. Rad je jedinstvo *work-a* i *labour-a*. Ali je za Manksa u pogledu mogućnosti komunističkog društva vrlo značajno razlikovati *work* od *labour*. A. Heler analizujući

⁵⁰⁾ Agnes Heler, *Svakodnevni život*, Nolit, Beograd, 1978, str. 121.

⁵¹⁾ *Ibidem*.

značenja rada u *Kapitalu* ističe da u kapitalističkim uslovima proizvodnje „vršenje rada gubi svaki oblik samoostvarenja i služi jedino i isključivo očuvanju pojedinačne egzistencije” ili rečima A. Heler „očuvanju partikulariteta”.⁵²⁾ Otuda i definicija: „Labour — rad kao vršenje otuđenog rada jeste vršenje rada partikulariteta, sastavni deo njegovog prvosvojestvenog svakodnevnog života”.⁵³⁾ U društvu „asocijacije slobodnih proizvođača” odelotvoriće se dijalektičko jedinstvo *work-a* i *labour-a*. U mogućnosti tog dijalektičkog jedinstva *work-a* i *labour-a* sadržana je i odredba kulture stvaralaštva u kojoj se iskazuje jedinstvo kulture u radnom vremenu i kulture u slobodnom vremenu. Drugim rečima *kultura u radu* imala bi prema normativnom i delatnom zasnivanju u stvarnosti udruženog rada mogućnost da u samom „carstvu nužnosti” iz sebe proizvodi i „carstvo slobode”. Prema tome to je onaj moment u kome se rodna (stvaralačka) suština čoveka ostvaruje ne samo u slobodi od rada već i u slobodi u radu. Otuda *kultura u radu* ne može isključivati iz sebe kulturu izvan rada, kulturu u slobodnom vremenu. Kultura rada izrasta upravo u procesu nestajanja suprotnosti između kulture slobodnog vremena i kulture u radnom vremenu. Ukoliko između kulture slobodnog vremena i kulture u radu ne postoji *relacija* „subjekt — objekt odnosa”, kultura u radu ostaje sa značenjima *labour-a*, dakle, otuđena od rada i radnika. U mogućnosti kulture rada pokazuje se dijalektičko jedinstvo kulture u radu i kulture izvan rada. To je, kako je već naznačeno, istorijska pretpostavka zasnivanja kulture stvaralaštva. U samoupravnom socijalističkom društvu jedan od osnovnih problema kulturnog razvoja jeste kako da se prevlada podela na kulturu u radu (radnom vremenu) i kulturu u slobodnom vremenu. Otuda bi se i kultura rada mogla razumeti kao socio-ontološka i delatna osnovica ukidanja ove podele, kao oblik onto-genetičkog jedinstva kulture koji vodi ka slobodnom iskazivanju rada kulture i kulture kao *work-rada*. U stvarnosti udruženog rada, upravo počinju da se obezbeđuju uslovi ne samo za ukidanje razlika između duhovnoga i manuelnog rada već i za uspostavljanje dijalektičkog jedinstva *work-rada* i svih vidova *labour-rada*. U tome se konkretno i nalaze mogućnosti za zasnivanje kako kulture rada tako i kulture stvaralaštva između kojih ne postoji odnos hijerarhije i posredovanja, odnos opšte delatnosti (*work*) i konkretno realizovane delatnosti (*labour*).

U zaključnom stavu, mogućnost kulture rada, se ne pokazuje kao stvaralaštvo koje želi da prethodeći radu i rad učini estetskim užitkom ili

⁵²⁾ *Ibidem*, str. 123.

⁵³⁾ *Ibidem*, str. 124.

da ga libidizujući pretvori u igru kao što upućuje Markuzeovo teorijsko stanovište.⁵⁴⁾ Suprotno, prava kultura rada se pokazuje u uspostavljanju jedinstva rada kao „carstva nužnosti” i kulture kao „carstva slobode”, čime se omogućava *sloboda stvaralaštva u radu* koja treba da izrasta u sistemu slobodnog i neposredovanog samoupravljanja. U samoupravnom društvu kultura rada se razvija iz procesa stvaralačkog prožimanja kulture i rada. Kao poseban oblik i osnova kulture koji postoji i koji se razvija u udruženom radu kultura rada pretpostavlja netradicionalno shvatanje kulture. Naravno, bez razvijanja kulture rada nemoguće je ostvarivati ni celovit razvoj udruženoga rada i samoupravljanja u udruženom radu, kulturi i društvu. U najširem konceptualnom određenju kulture rada podrazumevamo, najpre, kulturu u radnom vremenu, u procesu rada. A ona se prvenstveno iskazuje u položaju i slobodi radnika u procesu proizvodnje, koje bliže određuje: (1) njegov društveni i moralni (lični) odnos prema radu, (2) njegov odnos prema sticanju i raspodeli dohotka, kao i odnos društva prema sticanju i raspodeli dohotka i (3) odnos društva prema radnoj sredini kao i odnos radnika prema radnoj sredini. Kultura rada se, dakle, razvija odelotvorenjem teleoloških, heurističkih i estetskih svojstava i vrednosti rada; ona je pojavni oblik jedinstva *work-a* i *labour-a*. To istovremeno znači da se u kulturu rada uključuju i svi vidovi radnikovih kulturnih samodelatnosti kao i kulturnih delatnosti radnika van radnog vremena i radnog mesta u slobodnom vremenu. Tako određena kultura rada obuhvata i: (1) kulturu međuljudskih i samoupravnih odnosa, (2) kulturne samodelatnosti radnika, (3) političku kulturu, (4) kulturu informisanja i (5) kulturu životne sredine i svakodnevnog života — sve oblike recepcije kulture u radnom i slobodnom vremenu. Rečju, kultura rada objedinjuje u sebi i produkcione i društvene odnose samoupravljanja. Shvaćena u svom najširem konceptualnom određenju, kultura rada podrazumeva i rodno (generičko) svojstvo čoveka (radnika), koji učestvuje ne samo u pasivnom nego i u aktivnom stvaranju kulture u samoupravnom socijalističkom društvu.

⁵⁴⁾ Vidi: Herbert Markuze, *Čovek jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968. str. 136 i 199.